

K OTÁZCE TZV. CITÁTOVÝCH SLOŽENIN V ČEŠTINĚ

JOSEF VACHEK

Je známá skutečnost, že nejistota nebo kolísavost pravopisné praxe často svědčí o nedosti vyhraněné strukturní situaci v některém úseku dané jazykové soustavy. Jednoho takového úseku se dotýká názorný, jasný a jemný výklad Miloše Dokulila o hranicích slov v písmě.¹⁾ Dokulilovy výklady si zaslouží pozornosti z důvodů zásadních. Jazykovědci je jasné, že rozhodování o tom, kam v konkrétním případě hranici slov klást (tj. o tom, kde souvislou řadu znaků grafických, popř. typografických přerušit prázdnou ploškou), je motivováno tím, jak slovo pojmáme a jak je definujeme. Proto si také musíme v tomto pojednání nejprve položit otázku, na jakém pojetí slova se zakládá praxe českého pravopisu, především jeho poslední úpravy.

Největší pozornost věnuje Dokulil ve svých výkladech rozdílu mezi jednoslovným psaním příslovecného výrazu spřežkového a dvouslovným psaním předložkového spojení, jež onomu příslovecnému výrazu odpovídá a jež mu dalo vznik (tedy protikladům typu *dokonce - do konce*). Rozdílný způsob psaní v těchto dvou případech naše pravopisná normalizace zpravidla motivuje zřeteli významovými: v předložkovém spojení zůstávají obě složky daného výrazu významově zcela zřetelně samostatné, kdežto v příslovecné spřežce se významová hranice

¹⁾ *Hranice slov v písmě*, NŘ 42, 1959, 26–35.

mezi oběma složkami stírá. Rozdíl si jasně uvědomíme, snažíme-li se v obou srovnávaných případech nahradit dané znění synonymickou obměnou: *do konce do závěru*, k ukončení', ale *dokonce* 'ještě k tomu, nadto'. Je zřejmé, že v prvním případě je možno jednotlivé složky synonymické náhrady uvést bez velkých pochyb v významový vztah k jednotlivým složkám výrazu nahrazovaného (*do - k, konce - závěru*), kdežto v druhém případě taková významová souvztažnost složek není možná — tu zjišťujeme pouze významovou souvztažnost výrazů nahrazujícího a nahrazovaného jako celků.

Významové pojetí slova (a v důsledku toho i významová motivace polohy slovních hranic v písmě), na němž je z největší části založena česká pravopisná praxe a jež v své praxi jako hlavní kritérium v podstatě přijímá i Dokulil, je jistě velmi závažným a cenným vodítkem v teoretických a praktických otázkách spojených s vydělováním slov ve větném kontextu. Není ovšem samo o sobě zcela spolehlivé vždy a ve všech situacích. Tak např. někdy by užití shora uvedeného postupu, pracujícího se synonymickým nahrazováním, mohlo vést k mylnému závěru, že jde o výraz dvouslovný, ač jde beze vší pochyby o slovo jedno (viz dvojice *u-končit : do-končit; u-dělat : do-dělat*), jindy zase by nemožnost významového usouvztažnění složek daného výrazu se složkami výrazu jiného mohla vést k nesprávnému domnění, že běží o slovo jediné, ač jde zcela jasně o výrazy dva (srov. *pastuši tobolka, babí léto* atp.).

Nemožnost spoléhat při řešení problému slova a jeho vymezení v kontextu na kritéria pouze významová způsobila, že V. M a t h e s i u s již skoro před půlstoletím dospěl k pojetí slova, jež se opírá o kritéria jen a jen formální.²⁾ Slovo je mu nejmenším úsekem zvukového proudu, který není nijak vázán na jiné takové úseky. Z tohoto pojetí pak přirozeně vyplývá, že slova skládající větu jsou od sebe uvnitř této věty navzájem více nebo méně oddělitelná (a tedy představitelná). Kritérium oddělitelnosti je jistě velmi závažné (i Dokulil s ním někdy pracuje), jako vůbec kritéria formální vítaně doplňují a opravují závěry, ke kterým by vedlo užívání kritérií jen a jen významových. (Zároveň je kritérium oddělitelnosti velmi praktické a dá se snadno aplikovat; proto ho také školská praxe u nás vydatně využívá.) Na druhé straně nelze ovšem souhlasit s tím, že Mathesius použití kritérií významových úplně vylučuje. Uznává-li se dnes stále obecněji, že podstata jazyka záleží v nerozlučném sepeřítí zvukové formy a významového obsahu,³⁾ je třeba, aby se i při řešení problému slova a otázek jeho vymezení ve větném kontextu k oběma těmto jazykovým složkám přihlíželo. Zásadní význam tohoto komplexního pohledu na slovo správně uznává i Dokulil, když praví: „Protože slovo má vedle stránky zvukové také stránku obsahově významovou a mluvnickou, musí každé vymezení slova míti na zřeteli všechny tyto tři stránky“ (cit. čl., 26); v praxi ovšem má sklon hodnotit fakta významová (a mluvnická, jež my zde zahrnujeme rovněž pod pojem fakt významových) jako spolehlivější než fakta zvuková (srov. cit. čl., 27).

Sami máme za to, že k spolehlivému řešení problému slovního vymezení lze dospět jen stálým srovnáváním a kombinováním faktů významových a zvukových, při němž je ovšem nutno — a na to bychom tu chtěli položit zvláštní důraz — soustavně přihlížet k struktuře zkoumaného jazyka jako celku. Chceme tento svůj názor objasnit zběžným rozбором jiné skupiny případů, jichž se Do-

²⁾ O *potenciálnosti jevů jazykových*, Věstník Král. čes. společnosti nauk 1911.

³⁾ Ke vzájemným vztahům zvukového a významového plánu jazyka v. zvl. B. Havránek, *Závěrečný projev*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, 281—289.

kulilovo pojednání nedotýká a v jejichž psaní poslední úprava pravopisné normy postupuje radikálněji než úpravy dřívější.

Máme na mysli doklady typů *búhsud*; *búhvíkdo*, *jakbysmet*, *jaksepatří*, *jedenapůl*, *namoutěduši*, *ostošest*, *ostopryč*, *skrznaskrz*, *zčistajasna* atp. Jde v nich, jak patrně, o univerbizaci (spojení v jedno slovo) někdejší slovní skupiny vymykající se běžnému schématu předložka + jednoduché jméno. (Z hlediska mluvnického představují takové univerbizované výrazy obvykle příslovce, někdy i neurčitá zájmena.) Starší pravopisná norma v takových případech zpravidla ponechávala psaní víceslovné, jako *bůh sud*, *jeden a půl* atp. (někdy ovšem najdeme i tu již univerbizaci, např. *zdařbůh*, *bůhví*). V nejnovější úpravě pravopisné normy se tu však univerbizace zavádí důsledně jako možná (vedle staršího, víceslovného způsobu psaní, který je i nadále přípustný). Pohnutka tohoto radikálního kroku je opět beze vší pochyby především významová, tj. sémanticko-mluvnické oddálení významu sousloví jako celku od součtu jednotlivých slovních významů spolu s oslabením nebo i ztrátou syntaktických vztahů původně spojujících složky univerbizovaného výrazu (srov. *ostošest* ‚bez omezení, dál a dál‘; *skrznaskrz* ‚úplně‘; *zčistajasna* ‚náhle, nečekaně‘ atp.). Je pravda, že se v Pravidlech na s. 72 uvádí i jedna formální (tj. zvuková) podmínka jednoslovného psaní, totiž jeden hlavní slovní přízvuk takového spojení; formulace této podmínky má však spíše ráz okrajové připomínky než zásadního pravidla, nemluvě ani o tom, že formulace sama není dost přesná a nevystihuje plně jazykovou skutečnost, jak o tom bude ještě podrobněji řeč níže.

Zkoumáme-li příklady právě uvedené z hlediska slovtvorného, nutno je hodnotit jako zvláštní druh slov složených, složenin. Je to ovšem druh složenin v češtině ne právě obvyklý — je zajímavé, že např. V. Š m i l a u e r v svém známém přehledu českých složenin⁴⁾ se o něm nezmiňuje. Zvláštnost tohoto typu záleží v tom, že v něm nelze zřetelně zjistit složku určovanou a určující, jež bývají jinak v českých složeninách zřetelně patrné (srov. *bratrovrah*, *kazisvět*; složka určovaná je vytištěna běžnými typy, složka určující typy ležatými). Složeniny našeho neobvyklého typu mají stavbu jinou: vznikají prostou univerbizací skupiny slov ve větné souvislosti po sobě následujících, při čemž, jak už bylo řečeno, syntaktické vztahy slov tuto skupinu tvořících jsou v nově vzniklé složenině citelně oslabeny (srov. *jak se patří* > *jaksepatří*, *o sto šest* > *ostošest* atp.). Stojí za povšimnutí, že složeniny tohoto typu jsou velmi časté v angličtině, hlavně hovorové (např. an *out-of-the-world* place ‚odlehlé, zapadlé místo‘; a *never-to-be-forgotten* date ‚nezapomenutelné datum‘; a *stick-in-the-mud* attitude ‚ztrnulý, zabředlý postoj‘; a *never-do-well* ‚ničema‘; *butterfly-fashion* ‚jako motýlek, motýlkovitě‘ atp.). V. Mathesius takové složeniny označoval jako „citátové“.

Každý, kdo se s angličtinou seznámil blíže, ví, že tyto tzv. citátové složeniny jsou v ní zjevem častým a produktivním — nová spojení toho druhu nacházíme takřka v každém čísle denního tisku, běžně vznikají i v lehčí próze. Tento častý výskyt a produktivita citátových složenin vyplývá — jak podrobněji dovozujeme v jiné své práci⁵⁾ — ze skutečnosti, že v angličtině, jejíž mluvnická soustava je ve vysokém stupni analytická, je protiklad mezi slovem a slovní skupinou mnohem méně výrazný než v češtině, jejíž mluvnická soustava je

⁴⁾ *Tvoření slov*, Hovory o českém jazyce, Praha 1940, 103—124, zvl. 111—112; srov. i Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha 1951, 424—449.

⁵⁾ J. Vachek, *Some Less Familiar Aspects of the Analytical Trend of Modern English*, kap. 2 (vyjde v *Brno Studies in English* 3).

naopak ve vysokém stupni syntetická. Patrně právě proto jsou v češtině citátové složeniny velice vzácné. Syntetičnost české mluvnické stavby patrně také způsobuje, že české citátové složeniny, jež se pro své zakončení jen málokdy přiřadují k některému ohýbacímu vzoru, jsou ve velké většině případů příslovci, tedy výrazy neohebnými (výjimkou je tu např. příd. jméno *jaksepatří*, jež se celkem hladce přiřazuje k měkkému skloňovacímu typu přídavných jmen). Naproti tomu v angličtině, kde jsou ohýbací vzory omezeny na nejmenší míru a kde téměř úplně vymizely ohýbací koncovky, vyskytují se citátové složeniny velmi hojně zvláště jako jména přídavná i podstatná, ač ani příslovce tu nejsou neznámá.

Jak jsme ukázali v pojednání uvedeném v pozn. 5, jsou anglické citátové složeniny nápadné svou strukturní dvojnácností. Z hlediska ryze formálního se stěží nějak liší od sousloví, z kterých vznikla, a ovšem naopak se jejich morfemtické složení velmi výrazně odlišuje od morfemtického složení obvyklých slov odvozených, v kterém lze vždy bez velkých potíží odkrýt více nebo méně pravidelnou hierarchii kmenů a afixů (předpon a přípon). Morfemtické složení citátových složenin má ovšem také svou hierarchii, ale ta je od hierarchie běžné zřetelně odlišná a její syntaktický původ je ve velké většině případů stále ještě dokonale zřejmý. — Na druhé straně ovšem není nesnadno najít důkazy pro tvrzení, že se anglická citátová složenina již nehodnotí jako sousloví, ale jako opravdová slovní jednotka, třebaže po nejedné stránce složitá a povahy dosti mimořádné. Tak např. byla, alespoň u běžnějších citátových složenin, upravena přízvuková struktura původního sousloví tak, aby byla ve větší shodě s přízvukovou strukturou, jaká je v nesporné jednoslovných anglických výrazech obvyklá. Tak např. sousloví *'stick in the 'mud ,vězet v blátě'* je charakterizováno dvěma slovními přízvuky, kdežto v citátové složenině *'stick-in-the-mud ,zabředlý'* je přízvuková stavba pozměněna tak, že ve funkci slovního přízvuku zůstává pouze přízvuk složky první, kdežto přízvuk složky závěrečné je tu potlačen⁶⁾ (někdy bývá pouze ztlumen v přízvuk vedlejší). Další, velmi závažný důvod pro slovní jednotu citátových složenin vyplývá ze skutečnosti, že substantivní citátové složeniny jsou často schopny přibírat koncovku množného čísla (srov. formy jako *never-do-wells* 'ničemové').

Obraťme nyní svou pozornost opět k češtině. Bylo tu již řečeno, že v češtině jsou takovéto „citátové“ složeniny velmi vzácné. Nechme zatím stranou ty doklady citátových složenin, které jsme našli v novém vydání Pravidel, a poohlédněme se po jiných českých dokladech tohoto typu složených slov. Zjišťujeme, že tvrzení o vzácnosti citátových složenin v češtině je beze vší pochyby správné; přesto se však v češtině najdou některé skupinky složenin vyznačující se jistými rysy, které je s anglickým citátovým typem do jisté míry sblížují.

Máme na mysli především případy podstatných jmen jako *zemětřesení, díkyvzdání, okamžik* atp. a přídavných jmen jako *mimojdoucí, okolostojící, srdcevroucí, chvályhodný* atd. Všechny takové složeniny zřejmě vznikly ze syntaktických slovních skupin, ale dnes mají v jazyce zcela bezpečně platnost samostatných slovních jednotek. S anglickými citátovými složeninami jako *out-of-the-world, stick-in-the-mud* mají společnou především tu vlastnost, že jejich morfemtické složení je zcela zřetelně původu syntaktického. Dále u nich zjišťujeme také úpravu přízvukové struktury, jež v stadiu před univerbizační měla dva hlavní přízvuky, z nichž však druhý je v složenině ztlumen na pouhý přízvuk

⁶⁾ Srov. D. Jones, *Everyman's English Pronouncing Dictionary*, 11. vyd. London 1956, 447.

vedlejší (*'země'třesení, 'mimo'jdoucí* atp.). Konečně pak charakterizuje česká složená slova typu *zemětřesení, mimojdoucí* i jejich schopnost přibírat ohýbací koncovky. Zdá se tedy, že české složeniny těchto dvou typů jsou anglickým citátovým složeninám opravdu velmi blízké.

Na druhé straně však nelze přehlížet některé velmi závažné rozdíly mezi typy českými a anglickými. Předně je v typech *zemětřesení, mimojdoucí* velmi zřetelně patrné rozlišení složky určované (*třesení, jdoucí*) a určující (*země, mimo*), což, jak už bylo výše pověděno, u skutečných citátových složenin nebývá. Dále je třeba poukázat na to, že podstatná jména patřící k typu *zemětřesení* mají často charakter technických odborných názvů a že tu jde o typ tradiční, neproduktivní, zatímco anglické citátové složeniny jsou zcela určitě tvary netradiční, vznikající zpravidla ad hoc; jen zcela výjimečně se tu setkáme s odborným názvem, jakým je lehce zastaralé, neproduktivní *forget-me-not* 'pomněnka'. Také přídavná jména typu *mimojdoucí, okolostojící* nejsou zvláště produktivní a mají ráz mírně knižní. — Avšak nejpodstatnější rozdíl mezi českými typy a anglickými citátovými složeninami je rázu formálního. Strukturní složení zkoumaných českých složených slov je hodně jednotvárné a má ráz vyhraněně jmenný: složka určovaná je vždy výraz jmenný, byť zpravidla odvozený od slovesa, zatímco složka určující je buď zase jméno, nebo výraz příslovečný. Naproti tomu strukturní složení anglických citátových složenin je velmi mnohotvárné a obsahuje dosti často slovesný tvar určitý, jehož nepřítomnost je nejvýraznějším rysem obou zkoumaných českých typů složených slov. Je proto nasnadě závěr, že v případech typů *zemětřesení* a *mimojdoucí* o skutečné citátové složeniny neběží.

Tím, co bylo řečeno na konci předešlého odstavce, nemá být ovšem nikterak popírána známá skutečnost, že i v českých složeninách se slovesné složky vyskytují (viz doklady jako *kazimír, neznaboh, vrtichvost*). Avšak takové složeniny mají k citátovému typu velmi daleko, protože slovesná složka se tu omezuje na pouhý kmen (*kazi-, nezna-, vrti-*). Na druhé straně ovšem je i v češtině možno nalézt několik složených slov, jejichž slovesnou složku vskutku lze ztotožnit s jistým finitním, určitým tvarem slovesným, a to s rozkazovacím způsobem (srov. tvary *tlučhuba, držgrešle*). Ani takové složeniny však nelze hodnotit jako citátové, poněvadž nejsou formálně shodné se slovními skupinami, k nimž tvarově patří (*tluč hubou, drž grešli*). Důvod, proč druhá složka složeniny v takových případech změnila svou koncovku, je zřejmý — bylo třeba složeninu skloňovat, a proto v ní byla koncovka předmětového pádu nahrazena koncovkou nominativní.⁷⁾ (Proto také nemají přesvědčivé síly doklady jako *lamžezezo*, v nichž koncové *-o* je samozřejmě hodnoceno jako *-o* nominativní, nikoli akuzativní, nehledě ani k neobvyklé podobě tvaru rozkazovacího způsobu v první složce složeniny.) Zdá se tedy vskutku správným předpoklad, vyslovený výše, že totiž, vzácnost citátových složenin v češtině je způsobována vyhraněně syntetickou strukturou české mluvnické soustavy, tj. potřebou zařadit i eventuální citátové složeniny k příslušným skloňovacím vzorům. Je pravděpodobné, že tento závěr platí i pro ostatní slovanské jazyky, pokud je v nich flektivní, ohýbací typ typem převládajícím.⁸⁾ Naopak není jisté náhodou, že právě angličtina, která v průběhu svého

⁷⁾ Zcela obdobně vzniklo ostatně, jak známo, i subst. *ničema* ze stě. *ni(k)čemu*. Zde šlo o změnu někdejšího slovního spojení ve výraz, jenž se synchronicky hodnotí nepochybně jako odvozený (derivovaný). Změna se provedla opět především vystředáním koncovky nepřímého pádu koncovkou nominativní.

⁸⁾ K problematickému jazykovým typům srov. zvláště stati V. Skaličky, *O současném stavu typologie*. SaS 19, 1958, 224—232 a *Z nové typologické literatury*, SaS 21, 1960, 41—43.

vývoje pozbyla svého někdejšího bohatství ohýbacích koncovek, je tak živnou půdou pro vznik citátových složenin.

Pokud se nám podařilo zjistit, je v běžné zásobě českých jmen obecných, apellativ — nehledíme-li zase pro tuto chvíli k dokladům z nového vydání Pravidel — jen jediný příklad opravdového citátového složeného slova. Je to podstatné jméno *budížkníčem*, jehož anglickým protějškem, formálním i významovým, je citátová složenina *good-for-nothing*. Příznačná je pro českou složeninu její nesklonnost, stojící v příkrém kontrastu jak vůči typu *tlučhuba, drážgrešle*, tak vůči anglickému *good-for-nothing*, které je zcela dobře schopno přijímat koncovku množného čísla (*one of the silliest good-for-nothings*). Stojí za povšimnutí, že nesklonnost výrazu českého, ostře kontrastující se sklonností všech ostatních českých podstatných jmen, jak jednoduchých, tak složených, vytlačuje český příklad *budížkníčem* na sám okraj české mluvnické soustavy. Naproti tomu anglické citátové složeniny, pokud jsou s to přijímat zakončení množného čísla (popř. jiný morfologický tvaroslovný znak), posunují se tím blíže ke středu mluvnické soustavy anglické.

Pro úplnost je třeba věnovat tu pozornost ještě českým osobním příjmením vzniklým z přezdívek, jako *Skočdopole, Osolsobě, Nechoddomů* apod. Taková příjmení jsou opravdu nepochybně citátové složeniny; je zajímavé, že jsou sklonná (*panu Skočdopolovi, s panem Osolsoběm, Nechoddomem*) a přijímají i ženské zakončení v češtině obvyklé (*paní Skočdopolová, Osolsobová, Nechoddomová*). Představují tedy tato příjmení v české mluvnické soustavě případ opravdu výjimečný. Vysvětlení této výjimečnosti ovšem není snadno nalézt. Jak ukázal přesvědčivě A. H. Gardinera u nás P. Trost,⁹⁾ osobní jména, jejichž úkolem je nikoli popsat, nýbrž prostě jen identifikovat jistého jednotlivce, jsou vyřazena z běžných významových vztahů, jimiž jsou jména obecná normálně poutána k jistým složkám mimojazykové skutečnosti. Proto nás nijak nezaráží, že pan Černý je světlolvasý a světlé pleti, pan Krátký že má postavu vysokou atp. Ale osobní jména vlastně jsou vypojena nejen z obvyklých významových vztahů platných pro jména obecná, apellativa. Jak u nás při jiné příležitosti přesvědčivě dovedl V. Blánar,¹⁰⁾ jsou u osobních jmen často přehodnoceny nebo i vůbec potlačeny mluvnické zákonitosti platící pro apellativní slovní zásobu. Proto nás nemůže překvapit, objeví-li se na půdě osobních vlastních jmen — nota bene vzniklých z přezdívek, které jsou vždy silně citově zabarveny — slovtvorný typ jinak české slovní zásobě tolik cizí. A proto také z existence tohoto typu u osobních jmen vlastních nijak nevyplývá nutnost opravit zcela jednoznačné závěry, ke kterým nás zatím dovedl rozbor situace u českých jmen obecných.

Onen jednoznačný závěr lze formulovat tak, že citátové složeniny jsou v češtině vskutku velmi vzácné a že příčina této vzácnosti je zcela pochopitelná: existence a rozvoj tohoto typu by byly v jasném rozporu s celkovou povahou české mluvnické soustavy. Za této situace se nám jeví vhodným přezkoumat znovu doklady na citátové složeniny, které jsme zjistili v nejnovějším vydání pravopisných Pravidel. Jak se pamatujeme, jsou to doklady *búhsud', búhvikdo, jakbysmet, jaksepatri, jedenapůl, namoutěduši, ostošest, ostopryč, skrznaskrz* a *zčistajasna*. Jak už tu bylo výše pověděno, rozhodla o jejich jednoslovném psaní, byť

⁹⁾ *Zur Theorie des Eigennamens*, Omagiu lui I. Jordan, Bucaresti 1958, 867—869. Srov. i Fr. Trávníček, *Vlastní substantiva*, Sborník FilFak Brno A6, 1958, 5—9.

¹⁰⁾ *Poznámky k morfologické struktuře slova*, Recueil Linguistique de Bratislava I, 1948, 179—187.

jen fakultativním, možným, a tím i o jejich zařazení do kategorie citátových složenin, zřejmě především jejich stránka významová, tj. významové oddálení souloví jako celku od součtu významů jednotlivých jeho slovních složek. Připomeneme-li si však znovu, co správně zdůrazňuje i Dokulil, že totiž vymezení slova musí mít zřetel ke všem jeho stránkám, tedy i ke stránce formálně zvukové, musíme dojít k závěru, že citátově kompoziční povaha našich výrazů není tak zcela nesporná, jak by se na první pohled mohlo zdát. Je totiž zřejmé, že jejich přízvuková struktura sdostatek neodpovídá přízvukové struktuře nepochybných českých složenin. Vedle hlavního přízvuku na slabice první bývá tu totiž ještě další hlavní přízvuk na některé ze slabik dalších, a někdy dokonce prvá slabika mívá přízvuk pouze vedlejší nebo i vůbec žádný. (Srov. *bůh'sud' / 'bůh'sud', jakby'smet / 'jakby'smet / 'jakbysmet, 'jakse'patři / 'jakse'patři, 'jedenap'půl / 'jedenap'půl, 'namoutě'duši / 'namoutě'duši, 'osto'sest / 'osto'sest, 'osto'prýč / 'osto'prýč, skrz'naskrz, 'zčista'jasna / 'zčista'jasna, pod. i zdař'bůh.¹¹⁾ Jak známo, přísluší v češtině hlavnímu přízvuku slova významný úkol signalizovat slovní hranice. Pak by ovšem ty výslovnostní varianty uvedených výrazů, v kterých je hlavní přízvuk na slabice jiné než první, svědčily proti citátově kompozičnímu hodnocení daných útvarů, poněvadž by prokazovaly přítomnost slovních hranic uvnitř takového útvaru; v důsledku toho by se pak ovšem jevilo sporným také jejich jednoslovné psaní.^{11a)} Bylo by tu ještě možno dodat, že k jednoslovnému hodnocení takových výrazů nestačí podmínka formulovaná v Pravidlech, totiž nutnost vyslovovat je s jedním hlavním přízvukem: aby přízvuková fakta naprosto přesvědčivě dokazovala jednoslovnost takových výrazů, musila by mít přesně touž strukturu (tj. stejnou polohu a intenzitu) jako ve výrazech bezpečně jednoslovných.¹²⁾*

Je ovšem teoreticky možné ještě jiné hodnocení příkladů typu *bůhvíkdo, skrz'naskrz* atd. Protože tu běží zpravidla o výrazy více nebo méně citově zabarvené, bylo by možno jejich neobvyklou přízvukovou strukturu — a ovšem i značné kolísání této přízvukové struktury — vykládat jako přirozený důsledek a zároveň signál tohoto citového zabarvení. Je totiž známo, že i v jednoduchých českých slovech bývají odchylky od kvantitativního a přízvukového schématu v češtině běžného hodnoceny jako signál emotivnosti (srov. *uý'borně, lidové ako'rát* aj.). Kdybychom přijali tento výklad, bylo by přece jen možno ve výrazech jako *bůhvíkdo, skrz'naskrz* spatřovat doklady na novou, citátovou kategorii složenin, která se v češtině začíná vytvářet na okraji české gramatické a lexikální soustavy. Okrajovost této kategorie by byla dána jak činiteli významovými (větší nebo menší emotivnost takových složenin), tak formálními (neobvyklost daného slovo-

¹¹⁾ Ve výslovnosti některých mluvčích jsou i formy *'jaksepatři, 'jedenapůl, 'zčistajasna* atp. Mně samému je tento výslovnostní typ cizí.

^{11a)} Je třeba ovšem mít na zřeteli, že přízvuk na slabice jiné než první je zde prostě reflex staršího stavu, avšak fakultativní přízvuk na slabice první je novum bezprostředně souvisící s přeřazením těchto výrazů, s jejich univerbizací. — *BHk*.

¹²⁾ V případě spojení *'jaksepatři* mohl by se obhájece jeho citátově kompoziční povahy dovolávat flektivnosti tohoto výrazu (*'jaksepatřiho* člověka apod., srov. Fr. Trávníček, op. cit. v pozn. 4, 445). Zdá se však, že takové tvary zůstávají omezeny na jisté nářeční oblasti; i tu ostatně náležejí k inventáři jazykových prostředků silného citového zabarvení, které se již proto od běžných dorozumívacích prostředků stavebně odlišují (a právě takovými odlišnostmi na své citově zabarvené výrazně upozorňují). Mezi takové citově silně zabarvené složeniny by pak patřilo i hovorové *'rádobykomičský, 'nicnežnárodní* atp. I tyto výrazy ovšem náležejí na samu periferii českého lexika, a to jednak pro svou silnou emotivnost, jednak pro neobvyklost slovo-
tvorného postupu, který se v nich uplatnil.

normálního postupu spolu s neobyčejností přízvukového schématu nově vznikajících výrazů). Teprve další vývoj ukáže, které z obou možných hodnocení správněji vystihuje danou jazykovou skutečnost; zatím se zdá pravděpodobnější hodnocení „necitátové“.¹³⁾

Je tedy typ *bůhví kdo, skrz naskrz* v gramatické soustavě češtiny živým problémem. Naproti tomu typ *navíc, pokaždé, bezpočtu*, jemuž Dokulil věnuje v cit. článku hlavní pozornost, obsahuje složeniny naprosto nepochybné, a to jak z hlediska českého přízvukového schématu, tak z hlediska české gramatické soustavy. Jak Dokulil správně poznamenává, jde při univerbizaci takových výrazů „o včlenění předložky v platnosti předpony do slova“ (28), takže výsledkem univerbizace je výraz nikoli složený, ale odvozený, tedy výraz toho slovtvorného typu, jaký je v češtině nejen možný, ale dokonce v ní zvláště běžný a pro ni příznačný.

Závěrem lze říci, že náš rozbor ukázal, že otázka na první pohled ryze pravopisná (a tedy rázu více méně technického) má ve skutečnosti dosah hlubší a širší: jde o otázku dotýkající se jazykové struktury jako celku a snad i vývojových tendencí; jež se v této struktuře v dané době uplatňují.

R é s u m é

ZUR FRAGE DER SOGEN. ZITAT-ZUSAMMENSETZUNGEN IM TSCHECHISCHEN

Der Verfasser beschäftigt sich mit der Frage, ob es auch im Tschechischen sogenannte Zitat-Zusammensetzungen (d. h. Zusammensetzungen des häufigen Typus der neuenglischen Ausdrücke wie *out-of-the-world, never-to-be-forgotten, a never-do-well* usw.) gibt. Das Vorhandensein solcher Zusammensetzungen wird nämlich im Tschechischen durch einige Schreibungen der letzten Regelung der tschechischen orthographischen Norm vorausgesetzt (siehe z. B. *ostošest* 'fort und fort', *skrz naskrz* 'durch und durch', *zčistajasna* 'unerwartet' usw.).

In der Abhandlung wird gezeigt, daß die erforschte Kategorie von Zusammensetzungen im Tschechischen äußerst selten ist, was offensichtlich mit dem synthetischen Charakter des grammatischen Baues der tschechischen Sprache aufs engste zusammenhängt. Andererseits ist der Reichtum des Englischen an der besagten Kategorie sehr deutlich mit dem analytischen Bau dieser Sprache verknüpft.

Die im Tschechischen befindlichen Beispiele von Zitat- und benachbarten Zusammensetzungen werden dann sowohl formell als auch semantisch analysiert. Die Analyse bestätigt, daß wirkliche Zitat-Zusammensetzungen im Tschechischen nur in ganz isolierten Fällen vorkommen. In dieser Perspektive ist es wahrscheinlich, daß auch die obenerwähnten Beispiele vom Typus *ostošest, skrz naskrz, zčistajasna* usw., die auch ihrer akzentuellen Beschaffenheit nach von den üblichen tschechischen Zusammensetzungen abweichen, kaum als wirklich dem genannten Typus angehörende zu betrachten sind; ihre einwortige Schreibung erscheint deshalb problematisch. Theoretisch könnte man auch eine andere Möglichkeit der Deutung solcher Beispiele in Betracht ziehen, daß sie nämlich Ansätze einer neuen wortbildenden Kategorie darstellen. Diese andere Deutung scheint jedoch weniger wahrscheinlich zu sein.

¹³⁾ Ničméně stojí za povšimnutí, že kromě shora rozebraných dokladů na citátové složeniny, jež jsme vybrali z nového vydání pravopisných Pravidel, objeví se v jazykové praxi tu a tam i doklad nový, v Pravidlech ještě nezaznamenaný (jen namátkou uvádím *buďjakbuď, zničehožnic* — první doklad z Literárních novin, druhý ze Světové literatury). Takové doklady by snad mohly svědčit o tom, že nový kompoziční typ začíná v češtině zapouštět hlubší kořeny (i když tu ovšem zůstává i nadále typem okrajovým).